

OTOMANSKA OPSESIJA*

Bernard LEWIS

U Londonu je 1603. godine izdata *The Generalle Historie of the Turkes*, obimno djelo sa više od šest stotina listova. Bez dvojbe prva knjiga štampana u engleskoj sa temom o Turcima i evropskim nastojanjima da zaustave njihovo napredovanje bila je ujedno i prvi pokušaj sagledavanja opće historije

od samog početka tog naroda do uspona osmanske dinastije, sa svim važnijim ekspedicijama kršćanskih vladara protiv njih, zajedno sa životima i osvajanjima osmanskih vladara i imperatora; vjerodostojno prikupljena iz najboljih historija, starijih i modernih, sažeta u jednu kontinuiranu historiju sve do sadašnje 1603. godine.

Njen autor je engleski svećenik Richard Knolles, nekadašnji učenjak sa Lincoln Collegea, Oxford, i pročelnik škole Sandwich. Knolles nije znao ni riječ turskoga - ustvari vrlo malo Evropljana njegovog vremena je to znalo - niti je ikada napuštao svoj rodni otok. On je, međutim, bio obrazovani renesansni Englez koji je mogao čitati djela na latinskom, grčkom, francuskom, italijanskom pa čak i njemačkom jeziku. Zahvaljujući tome bio je u stanju koristiti se pisanjem ranijih autora čije su jezičke sposobnosti i lična putovanja nadilazili njegove. "Skupio sam historijskih podataka što sam više mogao", pisao je on, "iz pisanja onih koji su

lično bili prisutni, pa i očevici velikog dijela onoga o čemu su pisali."

Knollesova historija, uvelike zasnovana na putopisnoj, misionarskoj, diplomatskoj i naučnoj literaturi, vjerno odražava predodžbe i brige kršćanske Evrope u vezi s Turcima i njihovom vjerom - Otomanskom imperijom i islamom - tokom prethodnih stoljeća.

Opasnost koja je prijetila od Turaka dugo je poimana kao dvojaka: izazov kršćanstvu od rivalskog muslimanskog vjerovanja i prijetnja Evropi osvajanjem i uključivanjem u, po Knollesovim riječima, "slavnu Tursku imperiju, prisutni strah i trepet po svijet".

Kršćanska Evropa je, čini se, imala neke početne poteškoće u prepoznavanju islama kao rivalske svjetske religije, umjesto toga preferirajući da muslimanskog neprijatelja označi etničkim radije nego religijskim terminima. Neki crkveni ljudi su, međutim, bili dobro svjesni da se ne suočavaju samo sa etničkom plimom već sa suparničkim vjerovanjem, umnogome podudarnim sa njihovim vlastitim i sa jednakim univerzalnim aspiracijama. Prionuli su na posao da ospore islamsko vjerovanje i stoga, nužno, da ga izučavaju. Njihova nastojanja se nisu ovdje zaustavila: ne samo da kršćani moraju biti spašeni napasti muslimanskih emisara, već nevjernici moraju biti preobraćeni u pravu vjeru.

U 16. stoljeću, a možda čak i više u 17., pojavila se, međutim, odlučujuća promjena u pristupu. Teološki argumenti reformacije oživili su interesovanje za islamske spise i doktrine, a neke zaraćene kršćanske sekte su u islamu vidjele svog ili neprijateljskog mogućeg saveznika. Općenito uzevši, narastanjem intelektualnog napredovanja renesansne i postrenesansne Evrope, nije se više strahovalo od islama kao ozbiljne prijetnje preobraćanja većeg broja kršćana.

Preobraćenika je bilo većinom dviju vrsta. U evropskim zemljama koje su osvojili Turci bilo je onih - iznenađujuće malobrojnih - koji su, iz ovih ili onih razloga odlučili prihvatiti vjeru svojih novih gospodara. Postojali su i drugi koji su došli iz Evrope kako bi potražili sreću u turskim područjima i u neko doba prihvatili islam, moguće kao korak u pravljenju karijere, a možda i iz čistog religijskog uvjerenja. Ali, ovi preobraćenici ni u kom slučaju ne predstavljaju znatniji otklon od kršćanstva prema islamu. Čak je i Luter, mada zabrinut zbog "turske opasnosti", tu opasnost sagledavao prvenstveno kroz vojne i političke, manje kroz religijske odrednice. "Antikrist su", izjavljuje on u svome djelu *Table Talk*, "Papa i Turci zajedno. Zvijer puna života mora imati tijelo i dušu. Duh ili duša Antikrista je Papa, njegovo meso i tijelo su Turci." Nadalje: "Turci su narod Božije srdžbe."

Tako je sada glavna prijetnja bila tursko vojno prisustvo koje ugrožava samo središte kršćanskog svijeta. Od vremena kada su Turci prvi put prešli galipoljski tjesnac i ustalili se na evropskom kopnu, postizali su jednu briljantnu pobjedu za drugom, neprestano napredujući u jugoistočnoj Evropi. Godine 1389. su Srbi i njihovi balkanski saveznici slomljeni na Kosovu; 1396. godine je krstaški pohod zapadne konjice poražen od strane sultana Bajazida u Bici kod Nikopolisa na Dunavu. Mnogi franački vitezovi su zarobljeni, a sultan je svoje gizdave zarobljenike provodio čak do Afganistana na istok kako bi muslimanskom svijetu pokazao svoj trijumf. Petnaesto stoljeće je donijelo nova napredovanja: zauzeće Soluna 1430., poraz kršćanskih snaga kod Varne 1444. i na Kosovu 1448. godine, da bi sve kulminiralo 1453. godine osvajanjem Konstantinopolja, od tada prijestonice novog evroazijskog imperija koje su sultan i njegovi prethodnici formirali. Italiji su prijetili na oba kraja. Na sjevernom kraju Jadrana, turska konjica

nadirala je nadomak Venecije; na južnom su turske ekspedicione trupe zauzele i držale Otranto i pripremale se da u daljim akcijama prodru u Italiju. Samo su smrt sultana Mehmeda II 1481. godine i potom borba njegovih sinova za naslijeđe doveli do povlačenja trupa i napuštanja planova za osvajanje Italije.

Pod Mehmedovim nasljednicima, Turci su konsolidirali svoje prisustvo u istočnom Mediteranu, zauzimajući Siriju, Palestinu i Egipat, a potom nastavili napredovanje u Evropi, opsjedajući Beč 1529. godine. Opsada je završena povlačenjem, uz tursko zaposjedanje pola Ugarske, uključujući Budim, koji je postao sjedište turskog paše. Narednih 150 godina turska i habsburška vojska su se sučeljavale u centralnoj Evropi u borbi koja će odrediti sudbinu cijeloga kontinenta. Situacija nije razriješena sve do 1683. godine, kada nije uspjela ni druga turska opsada Beča, ovoga puta praćena nezapamćenim porazom i povlačenjem.

Međutim veći dio jugoistočne Evrope je stoljećima ostao pod turskom vlašću, dok je turska flota dominirala istočnim i ugrožavala zapadni Mediteran. Cijela Evropa je bila duboko svjesna opasnosti koja visi nad njom. Čak i na dalekom Islandu luteranski molitvenik sadrži molitvu kojom se moli Boga "da nas sačuva od zlih namjera Pape i turskog terora". Potonji u najmanju ruku nisu bili tek potencijalna opasnost. Islandski historičari i pjesnici su imali mnogo toga reći o upadima berberskih gusara koji su doprli do njihovih obala 1627. godine i odveli stotine zarobljenih na tržnice robovima u Alžiru. Jedan od zarobljenih, luteranski pastor po imenu Oluf Eigelsson, koji je kasnije otkupljen i vratio se u svoju domovinu, opisujući svoje pustolovine za vrijeme ropstva u sjevernoj Africi, kaže da ga je saznanje da je njegova sluškinja postigla mnogo veću cijenu nego on uznemirilo kao malo šta drugo.

Prostrani turski imperij u usponu nije bio samo vojna prijetnja Evropi; bilo je to i široko i zahvalno tržište na koje je moglo dolaziti mnoštvo evropskih trgovaca kako bi profitiralo zahvaljujući otvorenosti turske tržišne politike i povlasticama koje su uživali strani trgovci. U prvo vrijeme, prije nego što je veliki tehnološki i industrijski napredak dao Evropi odlučujuću ekonomsku prednost nad ostatkom svijeta, bilo je malo toga što su zaostale i siromašne zapadne zemlje mogle ponuditi. U

turska područja su dolazili većinom kao naručioc i bili prinuđeni da naručeno plaćaju u čvrstoj moneti. Priliv plemenitih metala iz novoosvojenih područja Novog svijeta im je to omogućio.

Jedini evropski proizvod - osim robova - koji su Turci suštinski i kontinuirano trebali bilo je oružje. Mada je to oružje u osnovi bilo potrebno za vođenje rata protiv kršćanskog svijeta, nikada nije manjkalo kršćanskih trgovaca koji su bili voljni osigurati ga i čak, povremeno, finansirati njegovu narudžbu. Sa šesnaestim stoljećem, evropski spisi su bili puni optužbi i osuda različitih kršćanskih vlada i zajednica, koji su jedni druge optuživali za snabdijevanje Turaka oružjem i vojno obučavanje. Papinska bula Klementa VII iz 1527. godine izopćuje i anatemiše

sve koji (isporučuju) Saracenicima, Turcima i drugim neprijateljima kršćanskog imena konje, oružje, željezo, žicu, lim, bakar, tuč, sumpor, šalitru i sve podesno za pravljenje artiljerije i instrumenata, oružja i opreme za napad, čime se oni bore protiv kršćana, a također i užadi i drvene građe i drugih mornaričkih potrepština i drugih zabranjenih roba.

Stoljeće kasnije, papa Urban VIII izdaje sličnu bulu, sa nešto dužom listom zabranjenih ratnih materijala, izopćavajući i anatemišući one koji direktno ili indirektno pruže pomoć, smještaj ili informaciju Turcima i drugim neprijateljima kršćanstva. Ni ekskomuniciranje a ni neposrednije ovosvjetske kazne nisu spriječili niti ozbiljnije ograničili visokoprofitabilnu trgovinu oružjem. Nije iznenađujuće da u evropskoj literaturi predstave Turaka kao trgovačkih partnera, uporedo sa onima kao napadača i osvajača postepeno zamagljuju predstave Turaka kao stjegonoša suparničke religije.

Od vremena kada se Richard Knolles latio pera i papira da napiše svoju opću povijest Turaka, obrazovani evropski čitalac je na raspolaganju imao u štampanom obliku obilje knjiga i rasprava - moderni bibliograf je nabrojao četrdeset devet samo na engleskom - o Turcima i zemljama kojima vladaju, o njihovoj povijesti, ponašanju, običajima, vojskama, prihodima i sistemu vlasti.

Priče i impresije zabilježene u ovoj literaturi izvedene su iz različitih izvora u rasponu od nekoliko stoljeća. Neke od najranijih informacija pružili su odbjegli ili oslobođeni robovi. Napredovanje

turskih armija na evropskom kopnu i turskih i sjevernoafričkih flota na Mediteranu i šire dovelo je do zarobljavanja mnogih kršćana. Dok velika većina kršćana koji su služili kao turski robovi, kao i Turaka koji su bili u ropstvu (ispravan prijevod, ne zarobljeništvu! - op. prev.) u Evropi, nije ostavila zapis o svojim iskustvima, neki su bili ljudi od pera koji su po povratku napisali prikaze svojih čudesnih avantura. Jedan od prvih bijaše Bavarac Johann Schiltberger, kojeg su Turci zarobili u Bici kod Nikopolja 1396. godine, a u ropstvu je ostao sve do 1427. godine. Još jedan vrijedan prikaz pripada drugom oslobođenom robu, Transilvancu znanom kao Georgius de Hungaria, koji je zarobljen 1438. godine u 16. godini života. Nakon osam pokušaja bijega, 1458. godine najzad je uspio. Neko vrijeme potom stupio je u dominikanski red i zapisao svoja sjećanja, koja su, mada ih je zapisao kao star čovjek, ipak sačuvala svježinu. Njegov "Traktat o običajima, uvjetima i zlima Turaka" objavljen u mnogo izdanja i prijevoda, postao je evropskim čitaocima glavni izvor znanja o Turcima.

Među ostalima povratnicima iz ropstva, dvojica Italijana su posebno važni. Jedan od njih, Giovan Maria Angiolello, rođen je u Vicenzi oko 1451. ili 1452. godine. Kao mladić stupio je u službu Venecijanske republike, a 1470. godine prilikom pada Negropontea, zarobljen je od strane Turaka. Sretniji od većine, postao je lični rob princa Mustafe, sina sultana Mehmeda II. Poslije prinčeve smrti 1474. godine, Angiolello je poslat u Istanbul, gdje je privukao pažnju samoga sultana i postavljen na dužnost u riznici palače. Nakon smrti sultana Mehmeda 1481. godine, čini se da se njegovo stanje pogoršalo, pa je poduzeo mjere da organizira bijeg; 1483. se vratio u Italiju, gdje je živio sve do svoje smrti oko 1524. godine. Mada je njegov opis otomanske prijestonice i carskog dvora dugo ostao u rukopisu, ekstenzivno je čitan i navođen od strane savremenih i kasnijih evropskih autora zainteresiranih za otomanski establišment. Drugi italijanski rob koji je uvelike doprinio zapadnom poznavanju Turaka je Giovanantonio Menavino, Đenovljanin koji je uhvaćen u dobi od 12 godina kada su teretni brod koji je pripadao njegovom ocu zarobili gusari. Poslat u Tursku, Menavino je obrazovan na sultanovom dvoru i ostao u zemlji deset godina, provevši većinu toga vremena kao dvorski službenik. Godine 1513. uspio je pobjeći u Italiju preko

Trabzona i Crnog mora; vrativši se kući, izdaje djela o životu, zakonima i religiji Turaka, o sultanovom dvoru i nekim ratovima koje su vodile turske armije.

Nakon prve turske opsade Beča 1529. godine, situacija u Evropi se manje-više stabilizirala i manje zarobljenika je provodilo duže vrijeme u Turskoj. Evropljani su naravno i dalje zarobljavani na moru od strane berberskih gusara, ali su pretežno odvođeni u sjevernu Afriku a ne na Bliski istok.

Robovi povratnici nisu bili jedini kršćanski putnici koji dolaze sa Istoka. Bilo je također i kršćanskih izbjeglica sa područja koja su osvojili Turci: prvo Grka sa ranijih bizantijskih područja i prijestonice, a kasnije balkanskih kršćana koji su bježali od Turaka i na Zapadu tražili utočište i pomoć.

Od 16. stoljeća postoji također znatan pokret zapadnih Evropljana prema Turskoj, gdje nisu imali veće poteškoće pri ulasku, putovanju i čak boravku. Ova sloboda je bila u očitom kontrastu sa obično nepremostivim preprekama koje su postavljane nekolicini Turaka i drugih muslimana kada bi pokušali posjetiti Evropu.

Evropski putnici u Tursku bili su različitih vrsta. Neki su bili hodočasnici, koji su išli posjetiti kršćanska sveta mjesta u Palestini. Oni su bili sve malobrojniji - ili barem manje izraženiji - kako je dolazilo doba skepticizma. Daleko značajniji su bili trgovci koji su dolazili u rastućem broju kako bi profitirali u bogatim trgovačkim mogućnostima u turskom carstvu. U početku su oni većinom bili iz Italije, iz trgovačkih gradova poput Venecije i Đenove; kasnije su ih slijedili trgovci iz Francuske, Holandije, Engleske i drugih evropskih država. Mada se većina ovih trgovaca usredsredila samo na svoje trgovačke poslove, nekolicina njih je zabilježila svoje utiske u knjigama ili pismima, dajući tako svoj doprinos zapadnoj predodžbi Turaka.

Trgovina je također bila osnovna preokupacija i posjetilaca iz reda diplomata, koji su od 16. stoljeća nadalje pisali duge izvještaje a ponekad i knjige o Turskoj. Ovi izaslanici su bili u prednosti nad običnim posjetiocima jer su duže boravili u turskoj prijestonici i imali vremena da uspostave krug poznanstava - ako ne među Turcima, a ono barem među lokalnim nemuslimanima - te su na taj način mogli steći dublje, a vjerovatno i preciznije znanje o zemlji. Od posebnog su značaja turska pisma Ogiera Ghiselina Busbecqa, Flandrijca koji je bio

ambasador Svetog rimskog carstva u Istanbulu od 1554. do 1562. godine. Njegova pisma, prvobitno objavljena u Antverpenu 1581. godine, izdavana su više puta, i u latinskom originalu i u prijevodu na većinu zapadnoevropskih jezika. Busbecq je bio čovjek dubokog opažanja i prodornog rasuđivanja i njegova pisma su izvršila znatan utjecaj na evropske predstave o Turcima. Od 16. stoljeća serije izaslanika iz Venecije provode određeno vrijeme u Istanbulu i njihovi izvještaji su do danas bogat izvor informacija o događajima i prilikama u turskoj prijestonici. Mada ovi izvještaji do danas nisu objavljeni, njihovi dostupni sadržaji su, čini se, dobro poznati.

Robovi, izbjeglice, hodočasnici, trgovci i diplomate su suštinski doprinijeli izrastanju evropske predodžbe o Turčinu. Bilo je i drugih putnika - vojnika, uhoda i različitih pustolova - čiji spisi su imali namjeru osvijetliti trenutnu situaciju i buduće izgleda u odnosima između Turaka i Evrope i zadovoljiti rastuću evrpsku znatiželju. Veliki dio objavljenih literature sastoji se od diplomatskih, trgovačkih i obavještajnih izvještaja, kao i spisa koje ne bi pogrešno bilo nazvati "žurnalističkim."

Jedna kategorija posjetilaca koja je imala posebno povoljnu poziciju putem koje je mogla zadovoljiti izrazitu evropsku znatiželju bili su liječnici. Sa 16. stoljećem Turci su postali svjesni da je evropska medicina naprednija od njihove, pa je rasla potreba za evropskim liječnicima. Potreba za njihovim zanimanjem omogućila im je znatniji pristup u turske domove nego drugim posjetiocima. Mada je čak i liječnicima pristup bio ograničen, njihovi prikazi harema, sultana i manje značajnih ličnosti su pažljivo izučavani.

Druga grupa evropskih posjetilaca koji su bitno doprinijeli formiranju predstave o Turcima bili su umjetnici. Neki su, čini se, otišli po ličnom zadatku da slikaju portrete, poput slikara Gentilea Bellinija, poslatog od strane Venecijanske republike da naslika portret sultana Mehmeda Osvajača. Drugi su putovali samoinicijativno. Najčešće su putovali u pratnji neke značajne ličnosti. Jedan od prvih među sličnima bio je njemački umjetnik Erhard Reuwich, koji je pratio svog plemenitog i velečasnog patrona Bernharda von Breydenbacha na hodočašću 1483.-1484. i sa njim učestvovao u izradi prvog ilustriranog vodiča u Svetu zemlju, djela koje prikazuje mnoge turske ličnosti i nošnje. Dvojica

umjetnika su posebno interesantni: Flamanac Peter Coeck od Aelsta, koji je u Istanbulu bio 1533. godine i čija je kolekcija zapaženih gravura izdata u Antverpenu iste godine, te Melchior Lorich ili Lorich, koji je u Istanbulu ostao između 1556. i 1582. godine, od čega dio vremena u Busbecqovoj grupi. Ovi i mnogi drugi umjetnici podarili su slike koje su se s vremena na vrijeme pojavljivale kao ilustracije putopisnoj literaturi. Mada su neke od tih slika plod fantazije, mnoge su preslikane iz života.

Umjetnički odraz lika Turčina na Zapadu nije ograničen samo na one neustrašive pisce i umjetnike koji su putovali na otomanska područja. Slikari i ilustratori, sa i bez ličnog uvida, prikazivali su turske ličnosti i prizore u tradiciji koja je često kombinirala egzotično sa erotičnim. Zapadni dramski autori, sa svoje strane, na scenama procvjetavajućeg evropskog teatra uprizoravali su neobuzdane i nasilne turske heroje i zlotvore.

Treba također spomenuti i ulogu učenjaka u propagiranju predodžbe o Turčinu. Intelektualna znatiželja renesanse protezala se čak i na ono što su Evropljani doživljavali kao tuđinsko i nevjerničko carstvo. Stanovit broj historičara, većinom u Italiji, napisao je djela o Turcima i njihovim susjedima. Mada je većina ovih historija, poput Knollesove, utemeljena na zapadnim izvorima i odražava nepoznavanje turskog jezika i literature, izvanredan izuzetak je djelo Nijemca Johannesesa Löwenklaua, poznatog kao Leunclavius. Leunclaviusove latinske verzije otomanskih historijskih tekstova, objavljene pred kraj 16. stoljeća, široko su čitane i uzete u obzir od strane evropskih historičara, što je vjerovatno uvelike doprinijelo boljem evropskom razumijevanju njenog moćnog i zagonetnog istočnog susjeda.

Evropski izvori informacija o Turcima su, dakle, bili raznoliki. Još različitiji su bili sami Evropljani. Italijani i Francuzi, katolici i protestanti, trgovci i misionari, vojnici i diplomate, svako je imao različito viđenje Turaka, kao rezultat različitih iskustava i interesa. Postoji, međutim, nekoliko temeljnih tema koje se uvijek i iznova pojavljuju i prevladavaju, dajući određenu konzistenciju evropskoj percepciji Turaka i odgovoru na tursko prisustvo u Evropi.

Jedna od tema tiče se običaja u vezi sa jedenjem i pijenjem. U jednom od najranijih evropskih spomena kahve, venecijanski izaslanik Gianfrancesco Morosini, pišući 1585. godine, primjećuje da je

kako bi se zabavili, njihov običaj da piju na javnim mjestima, i u radnjama i na ulici, ne samo ljudi niskog položaja već i oni na najvišim, crnu tečnost koliko je moguće vreliju, koja se pravi od zrnevlja koje oni zovu kahva, za koju vele da joj je osobina da čovjeka drži budnim.

Englez George Sandys, koji je posjetio Tursku 1610. godine, primjećuje isti običaj:

Mada oskudijevaju u tavernama, ipak imaju svoje kahvane, koje donekle podsjećaju na njih. Tu oni sjede časkajući veći dio dana; pijuckaju napitak zvan kahva (po zrnu od kojeg se pravi) u malim kineskim posudama, vruć koliko god mogu podnijeti: crn je poput čađi, ni po okusu puno drugačiji (...) koji pomaže, kako vele, probavu i uzrokuje živahnost.

Još upadljivije od njihovog pijenja tog čudnog, vrelog i crnog napitka bilo je njihovo odbacivanje alkohola, koji im je zabranjen njihovom vjerom. Oluf Eigelsson, zarobljeni islandski pastor, zapanjeno primjećuje da je na brodu koji je njega i njegove drugove odvezao u Alžir, bilo buradi brendija, koji su gusari davali svojim zarobljenicima, dok su oni sami pili vodu. Drugi putnici i zarobljenici imali su slična zapažanja. Mada je bilo dobro poznato da se Turci nisu uvijek strogo pridržavali ove zabrane, samo njeno postojanje je bilo čudno evropskim posmatračima i sačinjavalo je raširenu temu u evropskom stereotipu Turčina. Tako, naprimjer, u komadu koji je 1700. godine napisao engleski dramski autor William Congreve nalazimo ovu pjesmu o piću:

*Pijenje je kršćanska opačina
nepoznata Turcima i Persijancima
Pustimo mahometanske budale
da žive po paganskim pravilima
i da prokleti čame nad šoljicom čaja i kafe.
Neka britanske dame pjevaju,
nazdravimo našem kralju,
a "šipak" vašem sultanu i sophyju!¹*

(*The Way of the World*; čin IV, prizor 1)

U mnoštvu raznolike literature o Turskoj na Zapadu, određene osnovne teme se stalno javljaju i uistinu prevladavaju. Jedna od njih je strah: duboki i stalno prisutni strah od Turčina kao uljeza u Evropi i opasnosti po kršćanski svijet. Kada

Shakespeareov Othello govori o “zloćudnom Turčinu u turbanu”, on izražava raširenu ideju o zlom tuđinskom uljezu. Neki Evropljani su sebe vidjeli prvenstveno kao kršćane kojima prijeti novo nasilje od strane starog islamskog neprijatelja. Drugi, koji su razmišljali klasičnije, sebe su vidjeli kao nasljednike drevnih Helena koji brane civilizaciju od barbarskih azijskih nasljednika velikih kraljeva Persije. Drugi, iznova u klasičnoj fantaziji, Turke su opisivali kao nasljednike Trojanaca-Teucrida - koji su došli tražiti odmazdu nad svojim drevnim grčkim neprijateljima.

Za ljude jakog religijskog uvjerenja, Turčin je mogao biti utjelovljenje zla. “Ako Englez”, veli John Milton u svome djelu *Tenure of Kings and Magistrates*, “zaboravljajući sve zakone: ljudske, građanske i vjerske, nastupi protiv života i slobode, on nije ništa bolji od Turčina, Saracena, paganina.” Ovakva karakterizacija ni u kom slučaju nije bila jednodušna, posebno među onima koje su putovanja dovela u neposredan kontakt sa misterioznim susjedima.

Ustvari, postojali su i oni koji su se otvoreno bunili protiv neprijateljskih predodžbi. Tako francuski putnik Jean Thevenot, koji je išao u Tursku 1652. godine, primjećuje:

Mnogi u kršćanskom svijetu vjeruju da su Turci veliki đavoli, barbari i ljudi bez vjere, ali oni koji ih upoznaju i razgovaraju sa njima imaju prilično drugačije mišljenje; izvjesno je da su Turci dobri ljudi koji vrlo dobro slijede zapovijedi koje nam daje sama naša priroda, a to je da činimo drugima samo ono što želimo da nam bude činjeno.

Thevenot nastavlja zapažanjem da se ove dobre osobine mogu naći samo među pravim Turcima a ne i među konvertima “kojih u Turskoj ima u velikom broju i koji su podložni svakoj vrsti opacine i poroka”. Ovo zapažanje je zajedničko sa drugim putnicima. Nasuprot onome u što se obično vjerovalo, “rođeni Turci su časni ljudi i poštuju časne ljude, bilo da su Turci, kršćani ili Jevreji. Oni nikako ne vjeruju da je dopušteno prevariti ili opljačkati, nimalo više kršćanina nego Turčina (...) oni su vrlo pobožni i vrlo milosrdni”.

Škotski filozof David Hume, govoreći u svojim Esejima o “integritetu, uravnoteženosti i hrabrosti Turaka”, odražava od starine utemeljenu tradiciju među evropskim autorima koji su pisali o Turskoj, od kojih su mnogi suprotstavljali ove kvalitete

mogućim nedostacima drugih naroda u regionu. Jedan domen turskog života koji je naišao na odobravanje mnogih posjetilaca bilo je dijeljenje pravde. U tradicionalnom islamskom sistemu nije bilo advokata koji bi za naknadu zastupali jednu ili drugu stranu u nekom slučaju. Parničari su sami zastupali svoj slučaj, a pravda koju je dijelio kadija bila je brza, ekspeditivna i nije bila skupa. Evropski putnici, posebno oni koji su imali neko iskustvo u skupim i dugim parničnim procedurama većine evropskih zemalja, nisu bili neimprisonirani, a turski kadija je služio kao model. Drugo zapažanje, koje dolazi od strane jednog francuskog putnika iz sedamnaestog stoljeća, bilo je da Turci “nisu svadljivi, ne praktikuju dvoboje, niti nose sablje po gradu. Čak i vojnici nose samo noževe”.

Vrlina koja je ponekad pripisivana Turcima - u svakom slučaju opravdano - bila je tolerancija. Do 18. stoljeća tolerancija je bila osobina koja nije bila očekivana niti uvažavana od strane mnogih Evropljana. Oni su zamjerali Turcima, ne zbog toga što su nasilno nametnuli svoja učenja - a kako bi ih neko i mogao drugačije nametnuti? - već zbog toga što su njihova učenja bila neispravna, tj. nekršćanska. Ustvari, Turci nisu nasilno nametali svoja učenja, već su, naprotiv, dopuštali potčinjenima da slijede svoje religije, pod uvjetom da poštuju muslimansku vlast i plaćaju poreze. Rezultat je bila činjenica da je u 17. stoljeću turska prijestonica bila vjerovatno jedini grad u Evropi u kome su kršćani svih vjerovanja i uvjerenja mogli živjeti u razumnoj sigurnosti i zastupati svoje različite šizme i hereze. Nigdje u kršćanskom svijetu to nije bilo moguće.

Neki evropski pisci su se udostojili da to priznaju. Tako Englez Thomas Fuller u svome djelu *History of the Crusades* objavljenom 1639. godine primjećuje: “Pravo govoreći o mahometancima, oni su općenito uzevši dobri u ovom pogledu, a kršćani među njima mogu zadržati svoju savjest ako pripaze na svoje jezike i ne proturječe Mahometovim učenjima.”

Uz časnost, trezvenost i toleranciju, gostoljubivost je još jedna osobina koja se izdvaja kao karakteristična vrлина Turaka.

Među grijesima i porocima koji se pripisuju Turčinu, dominirale su dvije teme: despotizam i razuzdana požuda. Ove teme su bile toliko univerzalne i izražene tako upečatljivim terminima, i u pismima i u umjetnosti, da tjera na traženje objaš-

njenja u evropskoj prije negoli u turskoj psihi. Jer, više no jednom mi sa Zapada smo svoja najdublja nadanja i strahove projicirali na strane narode i udaljene zemlje.

Zapadni autori su neumorno opisivali otomanskog sultana - *Gran Signora* - kao despotskog i hirovitog autokrata, koga ne ograničavaju ni zakoni ni ustanovljeni interesi, koji ravna životom i smrću svih svojih podanika. Poredeći apsolutnu i ograničenu monarhiju, niko drugi doli znalac političke moći Niccolò Machiavelli uzeo je sultana kao model prvoga:

Primjeri ovih dviju vrsta vlasti u naše doba su Turčin i francuski kralj. Čitavim turskim kraljevstvom vlada jedan gospodar, a svi ostali su njegovi vazali; on cijelo svoje kraljevstvo dijeli u različite sandžake ili oblasti, u koje šalje upravitelje koje uklanja i mijenja kako poželi. Francuski kralj je, međutim, okružen mnoštvom gospodara, koji su od starine priznati i voljeni kao takvi od strane svojih podanika i uživaju svoje privilegije: ni kralj im ne može oduzeti njihove države bez opasnosti.

(The Prince, u prijevodu
E. Dacresa iz 1640. godine)

U istom duhu, Shakespearov Henry V, preuzimajući prijesto, ovako umiruje neke dvorjane koji su se plašili da bi mogli imati problema sa novim monarhom:

*Ovo je engleski, a ne turski dvor.
Ne nasljeduje Murat (Amurath) Murata
Već Harry Harryja.*

(Henry IV, dio 2, čin 5, prizor 2)

Mada je sultan izvjesno bio autokrat sa moći većom nego kod većine evropskih monarha, on nije bio despot. Ustvari, on je bio potčinjen islamskom pravu ne manje od najponiznijeg od njegovih robova. Protokom vremena, unutar imperije se razvilo mnoštvo grupacija i interesa, namećući efektivna ograničenja sultanovoj moći. Neki Evropljani koji su imali priliku izbliza posmatrati turski sistem u njegovim kasnijim fazama bili su vrlo svjesni ovog razvoja. Tako 1786. godine, nakon što je pokušao uvjeriti otomansku vlast da prihvati određene vojne reforme, francuski ambasador Choiseul-Gouffier ovako objašnjava razloge svog ograničenog uspjeha: "Stvari ovdje ne stoje kao u Francuskoj, gdje je kralj stvarni gospodar; ovdje je

neophodno uvjeriti ulemu, pravnike, one koji vrše visoke dužnosti i one koji ih više ne vrše."

Uprkos ovim promjenama i rastućoj evropskoj svijesti o njima, stara predodžba o totalnoj i neobuzdanoj moći je odolijevala. Čak i u 19. stoljeću Sam Weller, u djelu *The Pickwick Papers*, primjećuje: "Gotovo je i ne može se popraviti - i to je utjeha, baš kao što u Turskoj uvijek vele kad odrube glavu pogrešnom čovjeku."

Raširenija i trajnija od predodžbe o samovoljnom despotu je ona o pohotnom i razuzdanom Turčinu, čija su navodna seksualna junaštva i dostignuća opisivana na način koji je ponekad ličio na pornografsku literaturu i umjetnost. Razuzdana seksualnost je stara optužba Evropljana na račun njihovih istočnih susjeda. Još u starom vijeku neki su grčki i latinski autori navodili ovaj dokaz protiv Saracena. Tema je povremeno izbijala u bizantijskom dobu i u vrijeme krstaških ratova u vezi sa muslimanima i produbljena je u vrijeme kada je otomansko toleriranje stranaca dovelo do dolaska većeg broja Evropljana u islamske zemlje. Postoji rijetka podudarnost u ovome pogledu između kršćanskih putnika na Istok i nekolicine muslimanskih putnika koji su putovali u kršćansku Evropu. Skoro svi muslimani su zapanjeni pretjeranom slobodom koja je data zapadnoj ženi: na isti način zapadni putnici iskazuju požudnu znatiželju u vezi sa ženskim odajama muslimanskog kućanstva, posebno u sultanovom dvoru. Muslimanske putnike u kršćanski svijet su u isto vrijeme i odbijale i privlačile tamošnje napredne i nemoralne žene, dok zapadnjaci na Istoku sa skoro neskrivenom zavisti govore o tamošnjim požudnim i razvratnim muškarcima i prilikama koje im pruža muslimanski način života. U stvarnosti su, naravno, obje predodžbe, poput toliko mnogo uzajamnih predodžbi obiju strana, bile stereotipi.

Ono što je ponajviše, u različitoj mjeri, izazivalo zapanjenost, osudu i zavist zapadnih posjetilaca bile su ustanove poligamije i konkubinata i način na koji su sluge u haremu primani u službu. Zapadni putnici su se bavili ljubavnim detaljima - uglavnom iz mašte - vezanim za osoblje saraja, odaliske, evnuhe, patzuljke, gluhonijeme i druge egzotične figure. Znakovita je činjenica da je u većini evropskih jezika riječ saray - koja u turskom i persijskom znači jednostavno dvorac - dobila konotacije samo dijela dvora rezerviranog za žene, vjerovatno zbog toga

što je to bio jedini dio za koji su Evropljani bili zainteresirani. Tačniji termin je "harem", od arapske riječi koja označava zabranjeni i zaštićeni prostor. Mada je zakon dopuštao čovjeku četiri supruge i onoliko robinja konkubina koliko je sebi mogao priuštiti, u stvarnosti je ta pogodnost bila ograničena na malobrojnu visoku klasu. Posjedovanje velikog harema, još od doba kralja Solomona u svoj njegovoj slavi pa sve do novijih vremena, bilo je važan statusni simbol srednjostočnih monarha. To je imalo i neka svoja preimućstva, naravno.

Ne iznenađuje da je predodžba o Turčinu kao nezasićenom senzualisti najpoznatiji i najrašireniji stereotip. Kada Edgar u Shakespearovom *Kralju Learu*, navodeći svoje grijehe, želi govoriti o svojim seksualnim nepodopštinama, on tvrdi da je "u pogledu žena nadmašio turskog ljubavnika" (čin 3, prizor 4). Do 19. stoljeća, evropski putnici, pisci i umjetnici se nadmeću u prikazivanju seksualnosti uvelike mitskog Orijenta i pune viktorijanske salone pričama i slikama harema i njegovih misterioznih stanovnika.

Jedna od nekoliko evropskih žena koje su posjetile Tursku i pisale o njoj je Engleskinja Lady Mary Wortley Montagu, rođena Pierrepont, koja je 1717. godine posjetila Istanbul, gdje je njen muž bio ambasador. Kao žena imala je pristup u harem i mogla je vidjeti i opisati misterije koje su mučile tako mnogo muškaraca; kao žena ambasadora, sa njim je dijelila njegove društvene prigode bez njegovih političkih obzira. Povrh toga, ona je imala još jednu prednost: - zajedničku svim putnicima - bila je obrazovana, inteligentna i sa razvijenom moći opažanja.

Ono što posjetu Lady Montagu čini još interesantnijom je to da se dogodila u vrijeme kada stari mit o Turčinu kao barbarskom, despotskom i požudnom nevjerniku tek ustupa mjesto novom mitu, još uvijek u zametku, o ne-Evropljaninu kao utjelovljenju misterije i romanse i svakako grješne nevinosti. Od 18. stoljeća Evropa na Tursku gleda nešto drugačijim očima. Religijska uvjerenost sa kojom su kršćanski Evropljani gledali na islam ustupala je mjesto samopreispitivanju i na momente sumnji u sebe. Takav nagovještaj samoprocjenjivanja potrošačkog društva koje se suočava sa drugim ležernijim načinom života vidljivo je iz jednog od pisama Lady Montagu:

Kao što vidiš, gospodine, ovi ljudi nisu tako neugladeni kakvim ih mi predstavljamo. Istina da je njihova vrijednost i veličina različita od naše, možda i bolja. Skoro da sam mišljenja da oni imaju ispravno poimanje života, koji oni žive kroz muziku, bašče, vino i slasna jela, dok mi zamaramo svoje mozgove sa nekakvom političkom shemom i studirajući nekakvu nedostižnu nauku, a ako je i dostignemo ne možemo uvjeriti ljude da poštuju iste vrijednosti kao mi (...) Dopuštam ti da mi se smiješ za senzualnu izjavu da bih radije bila bogati efendi (gospodin) sa svim njegovim neznanjem nego Sir Isaac Newton sa svim njegovim znanjem.

U 16. stoljeću, kada je Otomansko carstvo bilo na vrhuncu moći, turska opasnost je, barem među državicima, zasjenjivala sve druge aspekte; dva carstva, dvije vjere, dva različita načina života stajali su jedno naspram drugoga, natječući se za gospodarenje poznatim svijetom. Neko vrijeme se činilo da centralizirana i disciplinirana otomanska sila mora prevladati nad slabom, podijeljenom i neodlučnom kršćanskom Evropom.

Kako su samo bili u krivu. Mada je otomanska sila ostala faktor na evropskoj sceni u godinama koje su slijedile, ona je već prešla svoj vrhunac. Muslimansko vjerovanje nije više privlačilo Evropljane; turska opasnost prestajala ih je plašiti. Ustvari nije bilo nagodbe između Turaka i Persijanaca, već neprestane borbe i povremeni ratovi sve do 18. stoljeća, od kada ni Turska ni Persija više nisu predstavljale prijetnju Evropi. Nasuprot tome, sada su obje bile ugrožene. Nova predodžba o Turčinu - slabom i dekadentnom, koji priziva stranu dominaciju - zamjenjivala je nekada preovlađujuće predodžbe o sili i opasnosti, dok se novi lik Evropljanina - prijetećeg, tuđinskog a ipak zavodljivog - pomaljao na turskome obzorju.

*Preveo s engleskog
Fikret Pašanović*

BILJEŠKE

* The Ottoman Obsession, četvrto poglavlje iz autorove knjige *Islam and the West* (72-84. str.), Oxford University Press, New York, 1993. Prvobitno objavljeno u FMR (Milano) 5 (1984): 89-99.

¹ Izvorno - smokva (figa), gesta omalovažavanja; sophy - uobičajeni naziv za safevidske vladare toga doba u Iranu.